

HET ULTIEME VAN DE PERSOONLIJKE LEVENSOVERTUIGING

Filosofische verkenningen in de definitie aan de hand van Brümmer en Tillich.

Paper Theologie in systematisch perspectief

B. van Luijk, 0327859

Inleiding

Levensovertuiging, levensbeschouwing, levensvisie, levensfilosofie, religie, godsdienst en geloof; zomaar een rijtje van de termen die door elkaar gebruikt worden bij het bepalen van iemands overtuiging. In het engelse taalgebied bestaat ook veelvoud van door elkaar gehaalde termen: life conviction, view of life, faith en religion.

Deze paper wil in deze chaos van begrippen trachten iets meer duidelijkheid te krijgen. Er zal gekeken worden of er een algemeen geldende definitie gevonden kan worden vanuit de filosofie. Zij zal een impressie geven van de definitie van het begrip levensovertuiging. Er moet een relatie bestaan tussen al dit zoeken naar zin en redding van het bestaan enerzijds en het geloof anderzijds¹. Om een goede impressie van te geven is het onmogelijk om de definiëring van veel theologen, filosofen of andere deskundigen op dit gebied weer te geven. Daarom is er voor gekozen om een tweetal deskundigen wat uitgebreider te belichten, opdat er in ieder geval meer inzicht in de inhoud van deze begrippen gegeven kan worden. Dit voorkomt een paper waar enkel en alleen maar een overzicht wordt gegeven van de verschillende definities en geen inhoudelijke discussie over hun verschillen en overeenkomsten.

De eerste deskundige die aan het woord gelaten zal worden is Prof. Dr. V. Brümmer. Vanuit zijn perspectief zal de meer taalfilosofische analyse van het begrip levensovertuiging behandeld worden.

De tweede deskundige zal Tillich zijn, die vanuit een meer cultuurfilosofisch perspectief verheldering zal brengen.

¹ Heering, H.J. (1976). Inleiding tot de godsdienstwijsbegeerte, p.64

Brümmer

Voor het bestuderen van de definitie en invulling die Brümmer aan het begrip levensovertuiging geeft, is hier voornamelijk geput uit zijn werk “Wijsgerige begripsanalyse”². Brümmer zelf gebruikt het begrip levensbeschouwing, maar dit is in grote lijnen gelijk te stellen met het begrip levensovertuiging. Hier zal later nog op teruggekomen worden. Brümmer heeft een perspectief vanuit de taal filosofie.

Hij veronderstelt dat achter uitspraken die mensen doen, bepaalde waardeoordelen zitten. Om dit uit te leggen is het het best een voorbeeld te geven. Stel dat Ron een auto wil gaan kopen. Dan zal hij bij het kopen van die auto een bepaalde voorkeur hebben. Deze voorkeur heeft bijvoorbeeld te maken met het brandstofverbruik. Ron wil graag een laag brandstofverbruik. Hierbij kan Ron gevraagd worden naar waarom hij dat dan wil. Zijn waardeoordeel zal hij dan gaan rechtvaardigen door een beroep te doen op een normatieve “afspraken”. Zo kan hij bijvoorbeeld zeggen dat hij het milieu wil sparen en daarom zo min mogelijk benzine wil verbruiken. Hierna kan echter weer gevraagd worden waarom hij dit wil doen. Zijn normatieve afspraak zal hij dan weer moeten rechtvaardigen met een andere normatieve afspraak. Zo’n hogere norm is weer gebaseerd op een nog hogere norm of ideaal. Bijvoorbeeld dat Ron het milieu wil sparen om de aarde ook voor toekomstige generaties leefbaar te houden³.

Deze structuur kan als volgt worden samengevat: alle waardeoordelen en zingevende uitspraken berusten op veronderstelde normen. Deze normen berusten weer op hogere normen of idealen. Mensen bepalen de dingen en situaties die ze in hun leven tegenkomen met de normen en idealen die men heeft. Men bepaalt en beoordeelt zijn levenshouding of levenswijze in het licht van het totale complex van normen en idealen die hij accepteert als richtinggevend voor zijn leven.

Naast deze normen en idealen, stelt Brümmer dat er nog een element is dat van belang is in de levensovertuiging. Het gaat hier om de verwachtingen die iemand heeft ten opzichte van de toekomst. De verwachtingen die iemand heeft bepalen namelijk ook de houding die iemand heeft ten opzichte van de dingen en situaties die men in het

² Brümmer, V. (1976). Wijsgerige begripsanalyse, p.130

³ Ibidem, p.131

leven tegenkomt. Brümmer stelt dat er een bijzonder nauwe band bestaat tussen de handelingen, idealen en verwachtingen van iemand. Als twee van deze drie elementen bekend zijn is het mogelijk om het derde element hiervan af te leiden. Zo leidt het ideaal van droog blijven en aantrekken van een regenjas tot de afleiding dat men verwacht dat het gaat regenen. Daarnaast bestaat er nog een verbinding tussen ideaal en verwachting: men verwacht namelijk dat de idealen die men heeft ook werkelijkheid zullen worden. De dagelijkse verwachtingen zijn veelal op inductie gebaseerd, maar ook hier kan weer gesproken worden van eenzelfde structuur als bij de normen. De dagelijkse verwachtingen worden voor langere termijn gebaseerd op iemands eschatologische verwachtingen. Dit zijn de verwachtingen die iemand heeft van het einde der tijden. Dit zijn even goed utopieën als die, die men door idealen nastreeft. Het is duidelijk dat deze ook levensbeschouwelijk van aard zijn⁴.

De volgende definitie hanteert Brümmer voor levensbeschouwing:

Levensbeschouwing is het totale complex van normen, idealen en eschatologische verwachtingen in het licht waarvan iemand zijn levenshouding richt en beoordeelt.

Voor het integrerend in het leven kunnen functioneren van een levensovertuiging is volgens Brümmer nog wat nodig. De levensovertuiging moet hiervoor innerlijk consistent zijn. Dit houdt in dat de normen, idealen en verwachtingen logische relaties hebben, zonder contradicties. Deze eenheid en samenhang wordt voornamelijk bepaald door de grondovertuiging die hieraan ten grondslag ligt. Een aantal voorbeelden van deze grondovertuiging: het nirwana is het hoogste doel in het leven (Boeddhist), de klassenloze maatschappij als einddoel van de hele geschiedenis (Marxist), de natuur als ware werkelijkheid waarvan alles een deel is (Panteïst) en aan de mensheid en haar vooruitgang moet alles dienstbaar zijn (Humanist). Alle levensovertuigingen, ondanks hun verschillen, zijn allen pogingen om in de eerste plaats een bepaalde x (ervaringsgegeven, entiteit, ideaal, etc) te onderscheiden van iedere andere entiteit en in de tweede plaats alle andere entiteiten, situaties of gebeurtenissen te bepalen aan de hand van deze x. Deze x kan men ook wel het zinbepalend primaat noemen.

⁴ Ibidem, p.132

Een levensovertuiging zal dus proberen antwoord te geven op de vraag: Waar komt het zinbepalend primaat aan toe? Zo is het zinbepalend primaat bijvoorbeeld de God van de bijbel, het nirvana, Allah, het Absolute, de Ideeën, de Mensheid of de Rede.

Om levensovertuigingen te vergelijken is het onmogelijk om interne bewijsvoering uit de eigen levensovertuiging te gebruiken. Deze criteria zijn namelijk niet algemeen, omdat niet iedereen ze als gemeenschappelijk zal aanmerken. Brümmer stelt dan een aantal criteria waarop een levensovertuiging wel beoordeeld kan worden. Wil een levensovertuiging een levensovertuiging zijn dan moet zij de volgende kenmerken hebben: contradictievrijheid, eenheid, relevantie, universaliteit en klaarlijkheid⁵. Deze criteria kennen zeer veel overlap met de criteria die Creel in zijn boek voor een goede theorie geeft⁶. Hij geeft namelijk de volgende criteria; coherentie, omvattendheid, het overleven van de rationele dialoog, bruikbaarheid, vruchtbaarheid en eenvoud. Contradictievrijheid duidt op de consistentie in iemands levensovertuiging, eenheid op de hoeveelheid belangen die men heeft, relevantie duidt op de implicaties die de levensovertuiging voor het leven heeft, universaliteit duidt op het bepalend zijn voor iedere situatie in het leven en klaarlijkheid duidt op haar acceptabel zijn.

Samenvattend kunnen we stellen dat Brümmer aan het begrip levensovertuiging een aantal elementen als inhoud geeft. Ten eerste is dit de structuur van normen en idealen. Ten tweede zijn dit de eschatologische verwachtingen. En ten derde plaats hij deze elementen in de samenhang van een zinpalend primaat.

⁵ Ibidem, p.138-140

⁶ Creel, 2001, p.78-81

Tillich

Tillich is de tweede deskundige die in dit paper de revue zal passeren. In deze behandeling zal hij aan het woord komen over het begrip religie. Hierbij hanteert hij een cultuurfilosofisch perspectief.

Voordat we zijn invulling van dit begrip bekijken, moeten wij ons ervan bewust zijn dat hij hier in de eerste plaats de persoonlijke religie analyseert⁷. Dewey⁸ maakt hier een duidelijk onderscheid in. Religie kent twee betekenissen. De eerste is die van de geïnstitutionaliseerde vorm (zoals kerkgenootschappen), zij kent een min of meer georganiseerde vorm met waarden en handelingen. De tweede betekenis duidt op de persoonlijke religie die iemand aanhangt; “*it denotes attitudes taken toward every object and every proposed end or ideal*”⁹. De essentie van religie ligt voor Dewey en Tillich subjectief.

Deze persoonlijke religie duidt Tillich als geloof. Tillich begint eigenlijk eerst met een definiëring van dit geloof, maar wij volgen hier dezelfde meer inductieve weg die we bij Brümmer ook volgden¹⁰.

Elke mens heeft bepaalde betrokkenheden. (Tillich gebruikt het woord “*concern*”, het is goed om de meervoudige betekenis van dit woord in het achterhoofd te houden: het duidt ondermeer ook op een belang, zorg of interesse.) Deze betrokkenheden gelden in de eerste plaats voor die dingen die met onze existentie te maken hebben. Men maakt zich zorgen om zijn zaken als voeding en beschutting. Maar, stelt Tillich, de mens heeft in contrast met andere wezens ook spirituele betrokkenheden. Veel van deze zorgen zijn essentieel, sommige zelfs extreem essentieel en urgent. Deze betrokkenheid kan ultimatief zijn, in zoverre dat ze de hoogste zorg voor een persoon (of groep) is. Wanneer dit het geval is, dus wanneer deze betrokkenheid het ultieme is, zal een persoon daar al zijn andere betrokkenheden aan moeten onderwerpen of verwerpen. Alle andere zorgen zijn ondergeschikt aan deze ultieme zorg. Deze ultieme betrokkenheid is niet enkel de alles opeisende, maar ook de belofte van totale

⁷ Bettis, J.D. (1969). *Phenomenology of religion*, p.169

⁸ Dewey, J. (1960). *A common faith*

⁹ *Ibidem*, p. 10

¹⁰ Alston, W.P. (1963). *Religious belief and philosophical thought*, p.481

vervulling. Deze beide aspecten vereisen een geloofsdaad, een wilswaard. Deze ultieme betrokkenheid kan vele gedaanten hebben¹¹.

“*Ultimate concern*” is de definitie die Tillich zelf gebruikt. Hij haalt deze definitie uit de bijbel: “*You shall love the Lord your God with all your heart, and with all your soul, and with all your might*” (Deut. 6:5). Hier staat het begrip ultieme betrokkenheid voor de totale onderwerping aan het subject van de ultieme betrokkenheid. Tillich gebruikt niet alleen het voorbeeld van de Israëlieten wiens ultieme betrokkenheid het liefhebben van God met alles is, maar laat ook een nu populairder voorbeeld zien: de jacht naar succes. Dit jagen naar succes kan alles voor zich opeisen: relaties, tijd en ook de persoonlijke overtuigingen¹². De inhoud van deze ultieme betrokkenheid is van existentieel belang voor de gelovige, maar zij doet er niet toe voor de formele definitie van geloof.

Subjectief gezien, is geloof een daad van de gehele persoonlijkheid. Alle elementen van de persoonlijkheid zijn hierbij direct betrokken. Hierom is het van belang om de theorie van geloof dynamisch te houden. De natuur van de mens is volgens Tillich niet rationalistisch van aard, geloof is een daad die de rationele en non-rationele elementen van zijn zijn worden getranscendeerd, zo ook de emotionele en cognitieve elementen¹³.

Deze ultieme betrokkenheid is de betrokkenheid tot het ultieme. Dit geeft inzicht in een objectieve betekenis van geloof. Hiermee zijn de twee elementen van geloof gegeven: de subjectieve en de objectieve. De eerste als de ultieme betrokkenheid die de gehele persoonlijkheid transcendeert. De tweede als het ultieme waarnaar dit gericht is. Deze twee elementen versmelten in de geloofsdaad; de ultieme betrokkenheid is het ultieme. Het subject-object schema wordt getranscendeerd¹⁴.

¹¹ Ibidem, p.482

¹² Hier zien we iets vreemds gebeuren: de ultieme betrokkenheid eist de persoonlijke overtuigingen voor zich op. Is dit wellicht een in lijn brengen van, of een consistent maken van de levensovertuiging? Waarschijnlijk is deze overtuiging beter uit te leggen als verschillend van de levensovertuiging, als slechts een temporele overtuiging van de persoon.

¹³ Alston, W.P. (1963). *Religious belief and philosophical thought*, p.483

¹⁴ Ibidem, p.484-485

Hier ligt ook een criteria voor het herkennen en beoordelen van de ultieme betrokkenheid: zij dient dit schema te transcenderen. Niet-ultieme betrokkenheid is slechts temporeel¹⁵.

De definitie die Tillich geeft van geloof als ultieme betrokkenheid (bij het ultieme) geeft de mogelijkheid om meerdere levensvisies als levensovertuiging te categoriseren¹⁶. Zo hebben ook marxisten een “*ultimate concern*”, waar ze alles aan willen onderschikken. De rationaliteit heeft echter geen grip op deze aparte dimensie. Zij is dan ook volgens Tillich enkel bereikbaar door middel van symbolen, alleen hierin kan naar het ultieme verwezen worden¹⁷. En zo komt het cultuurfilosofische aspect weer naar voren als hij stelt: “*Jeder religiöse Akt ist also der Form nach ein kultureller Akt...*” Maar enkel naar de vorm, zij gaat substantieel verder: zij transcendeert¹⁸.

¹⁵ Ibidem, p.486

¹⁶ Stewart, D. (1980). Exploring the Philosophy of Religion, p.9

¹⁷ Bettis, J.D. (1969). Phenomology of reliogion, p.171

¹⁸ Tillich, P. (1962). Religionsphilosophie, p.45

Vergelijking en conclusies

Deze laatste paragraaf wagen wij ons aan een vergelijking tussen deze beide definities. Wellicht is hier beter te spreken over een vergelijking qua inhoud. Welaan, het mag duidelijk zijn dat de verschillende perspectieven, taalfilosofisch respectievelijk cultuurfilosofisch, de denkrichting van beide deskundigen kleuren. Brümmer begint bij het wezen van taalhandelingen, de achterliggende afspraken en de oordelen die iemand maakt. Tillich begint bij de betrokkenheden die mensen hebben. Zijn cultuurfilosofische perspectief komt pas later duidelijker naar voren bij het enkel symbolisch kunnen communiceren met de ultieme betrokkenheid.

Wat mag blijken uit de voorgaande stukken is echter iets wat bij het begin van deze verkenning de onderzoeker niet duidelijk was. Namelijk dat deze verschillende insteken toch elkaar dicht naderen als het tot een definitie komt.

Het eerste wat opvalt bij beide deskundigen is de ruimheid die in de definities wordt gegeven voor allerlei levensovertuigingen. Niet slechts de religieuze levensovertuigingen, maar ook allerlei idealismen passen in beide definities. De ultieme betrokkenheid bij het ultieme lijkt in zoverre op het zinbepalend primaat. Toch is er hier een verschil op te merken. Tillich geeft namelijk wel min of meer aan dat er valse ultiemen kunnen zijn en hiermee valse levensovertuigingen. Brümmer stelt meer criteria die wijzen op de consistentie van de levensovertuiging.

Het tweede opvallende is dit ultieme in beide definities, hieraan zal in principe alles moeten ondergeschikt worden. De levensovertuiging dient consistent te zijn, bij Tillich is dit gedreven door de ultieme betrokkenheid zelf, bij Brümmer meer door de consequenties die het beoordelen vanuit het zinbepalend primaat geeft. Een in alles gericht zijn op dit ultieme, van de hele persoonlijkheid en van al zijn handelen.

Het derde waar men in overeenkomt is het buiten het bereik zetten van de levensovertuiging voor de rationaliteit. Brümmer geeft hiervoor slechts ruimte in de externe criteria en Tillich geeft de voorrang aan de symbolische kant van de levensovertuiging. Zij is enkel daarmee te bevatten. Het onderzoek van de levensovertuigingen dient volgens beiden dan ook niet enkel op rationele methoden te rusten.

Het vierde wat beiden laten zien is dat de levensovertuiging iets is van de persoonlijke mens en dat deze mens in zijn geheel betreft. Alles moet gericht zijn op dit zinbepalende primaat of dit ultieme.

Eigenlijk heeft deze vergelijking tussen beide definities meer kracht gegeven aan de definities zelf. De definities stellen namelijk beiden dat het ultieme alle elementen van een persoon zal richten. Dit is hier eigenlijk ook gebeurt: de beide perspectieven wijzen allebei weer naar één ultieme x. Zijn de dimensies die Smart¹⁹ aan religie geeft wellicht ook door deze definitie te richten? De tijd ontbreekt hier om dit te onderzoeken. Wellicht is dit toch meer een kwestie van categoriseren van verschijningsvormen van levensovertuiging en wil zij slechts raken, volgens Tillich, aan de werkelijke levensovertuiging.

Kunnen we nu stellen dat er één algemene definitie voor levensovertuigingen gegeven kan worden? Ja, zij is de persoonlijke betrokkenheid bij het ultieme. Zij omvat in ieder geval zingeving en zinbepaling en transcendeert al ons gedrag in de meest uitgebreide definitie van dat begrip. Ook valt op te merken dat ons verder onderzoeken stuit op deze transcendentie en ongrijpbaarheid van het Ultieme²⁰.

¹⁹ Smart, N. (2003). The world's religions, p.11-21

²⁰ En ook mij geeft het ultieme in de vorm van de ultieme compactheid van dit paper mijn grens aan in dit onderzoek. Gestuit mag ik wel opmerken, want er was nog veel meer wat mijn interesse had en meer dan de moeite verdiende om verder op in te gaan.

Literatuur

- Alston, W.P. (1963). *Religious belief and philosophical thought: readings in the Philosophy of Religion*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Bettis, J.D. (1969). *Phenomology of religion*. London: SCM Press.
- Brümmer, V. (1976). *Wijsgerige begripsanalyse: Een inleiding voor theologen en andere belangstellenden*. Kampen: Kok.
- Creel, R.E. (2001). *Thinking philosophically: an introduction to critical reflection and rational dialogue*. Malden: Blackwell Publishers.
- Heering, H.J. (1976). *Inleiding tot de godsdienstwijsbegeerte*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Smart, N. (2003). *The world's religions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stewart, D. (1980). *Exploring the Philosophy of Religion*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Tillich, P. (1962). *Religionsphilosophie*. Stuttgart: W. Kohlhammer.